

SZANSE I BARIERY WDRAŻANIA PROGRAMU ROLNOŚRODOWISKOWEGO NA PRZYKŁADZIE WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

**Małgorzata MICKIEWICZ¹⁾, Wojciech GOTKIEWICZ²⁾,
Bartosz MICKIEWICZ³⁾**

¹⁾ BW s.c. w Szczecinie

²⁾ Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Katedra Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska

³⁾ Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Katedra Rozwoju Obszarów Wiejskich i Gospodarki Żywnościowej

Słowa kluczowe: bariery, obszary wiejskie, ochrona środowiska, pakiety, programy rolnośrodowiskowe

Streszczenie

W pracy przedstawiono realizację programu rolnośrodowiskowego w województwie warmińsko-mazurskim przez wybraną do badań grupę rolników. Pokazano podstawowe motywy, którymi rolnicy kierowali się, przystępując do programu. Wskazano, które pakiety i dlaczego cieszyły się największym zainteresowaniem respondentów. Uzyskano odpowiedzi rolników, które instytucje z otoczenia rolnictwa pomagały im w realizacji pakietów oraz jakie były główne przyczyny wycofywania się z realizacji programu rolnośrodowiskowego. W konkluzji stwierdzono, że program rolnośrodowiskowy jest istotnym narzędziem, służącym ochronie środowiska przyrodniczego na obszarach wykorzystywanych rolniczo, oraz że znaczenie tego programu w obecnej i przyszłej polityce rozwoju obszarów wiejskich będzie znacząco wzrastać.

WSTĘP

Program rolnośrodowiskowy został wprowadzony do wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w 1992 r. rozporządzeniem 2078/92, w wyniku Reformy Mac Sharry'ego. Jest to instrument obligatoryjny, z powodzeniem wdrażany we wszyst-

kich krajach członkowskich Unii, chociaż należy do działań trudnych i wymagających dużych nakładów finansowych na jego obsługę.

Ze względu na wieloletnie zaniedbania stan środowiska przyrodniczego na terenach wiejskich w Polsce pozostawia wiele do życzenia. Od kilku lat zaznaczają się np. negatywne trendy ilościowe populacji wielu gatunków ptaków związanych z krajobrazem rolniczym. Populacje tych ptaków zmniejszały się w Polsce w latach 2000–2004 w tempie 3%, podczas gdy populacje ptaków związanych z wnętrzem lasów zwiększały się w tempie ok. 3% rocznie. Analogiczna sytuacja występuje w przypadku roślin związanych z przestrzenią rolniczą, które wyraźnie tracą stanowiska i zmniejsza się ich liczebność. Cała grupa chwastów polnych należy do najsilniej zagrożonych składników flory Polski. Negatywne procesy dotyczą – postępując od zachodu Polski – nawet do niedawna pospolitych jeszcze gatunków łąkowych (np. knieć błotna *Caltha palustris* L. subsp. *laeta* (Schott, Nyman & Kotschy), rdest wężownik *Polygonum bistorta* L. (Adans)) [Prognoza..., 2006].

Sytuację pogarsza mała świadomość ekologiczna rolników i mieszkańców wsi. Do momentu włączenia Polski w struktury Unii Europejskiej w kraju brakowało odpowiednich instrumentów do skutecznej ochrony środowiska na obszarach wykorzystywanych rolniczo. Dlatego też wprowadzenie po 2004 r. programu rolnośrodowiskowego do praktyki rozwoju obszarów wiejskich było w Polsce sprawą bardzo pilną. Program – będący jednym ze schematów pomocowych, zawartych wcześniej w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006, a obecnie w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 – jest jednym z najważniejszych instrumentów służących poprawie stanu środowiska przyrodniczego terenów wiejskich i ich zrównoważonemu rozwojowi. Dotyczy to szczególnie obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych (w tym takich, na których wyznaczono obszary Natura 2000). Zalicza się do nich m.in. województwo warmińsko-mazurskie, wchodzące w skład obszaru funkcjonalnego Zielone Płuca Polski.

Głównym celem badań było poznanie przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych efektów wdrażania, funkcjonowania i upowszechniania programu rolnośrodowiskowego na obszarach wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem ich wpływu na poprawę stanu środowiska przyrodniczego. Istotnym celem badawczym było również określenie szans i barier w skutecznym wprowadzaniu programu rolnośrodowiskowego w Polsce.

METODY BADAŃ

Badania terenowe zostały przeprowadzone w latach 2006–2007. W badaniach uwzględniono wszystkie pakiety rolnośrodowiskowe (rolnictwo zrównoważone, rolnictwo ekologiczne, utrzymanie ekstensywnych pastwisk i łąk, ochrona wód i gleb, strefy buforowe, zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich). Objęto

nimi 375 rolników (z ogólnej liczby 646 gospodarstw realizujących w tym czasie programy rolnośrodowiskowe w województwie warmińsko-mazurskim). W badaniach zastosowano następujące metody i techniki badawcze:

- kwestionariusz wywiadu – kwestionariusz przygotowany przez autorów był podstawowym źródłem zbierania danych faktograficznych;
- metoda wywiadów, rozmów kierowanych i obserwacji – jako uzupełnienie poprzedniej metody.

Do niniejszej publikacji, po uprzedniej analizie merytorycznej, wykorzystano 220 kwestionariuszy (z uwagi na fakt, że rolnicy mogli wskazywać więcej niż jedną odpowiedź, dane liczbowe w tabelach nie sumują się do podanej wyżej liczby respondentów).

WYNIKI BADAŃ

Z przeprowadzonych badań wynika, że podstawowym źródłem informacji o programie rolnośrodowiskowym dla rolników (81,1% respondentów) byli pracownicy ośrodków doradztwa rolniczego. Znacznie mniejsza liczba respondentów wskazywała osoby z najbliższego otoczenia (37,8%) oraz artykuły w prasie fachowej (15,6%). Wśród wymienionych w tabeli 1. źródeł informacji zaledwie 1,1% właścicieli gospodarstw rolnych wskazało Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Budzi to pewne zdziwienie, ponieważ jest to agenda rządowa bezpośrednio koordynująca omawiane programy.

Znaczenie ośrodków doradztwa rolniczego w promowaniu programów związanych z ochroną środowiska jest różnie postrzegane przez autorów publikacji doty-

Tabela 1. Źródło informacji o programie rolnośrodowiskowym dla rolników z woj. warmińsko-mazurskiego

Table 1. The source of information about agri-environmental programme for farmers from Warmia and Mazury Province

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
ODR Extension service	178	81,1
Znajomi, rodzina Friends, family	83	37,8
Prasa fachowa Professional press	34	15,6
Literatura fachowa Professional literature	6	2,6
Internet Internet	4	1,9
Studia Studies	6	2,6
ARiMR	2	1,1
Agency of Restructuring and Modernization of Agriculture		

Źródło: badania własne. Source: own studies.

czących tego zagadnienia. ZAWISZA i KENTZER [2004] są zdania, że jedną z ról doradztwa jest wspieranie zrównoważonego rozwoju. Wynikiem tego powinien być stan, w którym społeczność wiejska postrzega siebie jako część systemu biologicznego. W tym celu ODR-y przygotowują programy edukacyjne, wzbogacające wiedzę środowiskową rolników. Inny pogląd reprezentują MARCYSIAK [2004] oraz DEMBEK, DOBRZYŃSKA i LIRO [2004]. Zdaniem tych autorów, doradcy w wielu wypadkach nie dysponują wystarczającą wiedzą dotyczącą zagadnień środowiskowych. Konieczne jest zatem stworzenie systemu edukacyjnego, który umożliwi uzupełnienie tej luki.

Podstawowe motywy, którymi kierowali się właściciele gospodarstw rolnych przystępujący do programu rolnośrodowiskowego, przedstawiono w tabeli 2. Uzyskane wyniki potwierdzają, że najskuteczniejszą metodą, skłaniającą społeczności zamieszkujące obszary wiejskie do działań związanych z ochroną środowiska, jest system gratyfikacji finansowej. Motywy związane z pozyskaniem dodatkowych środków wskazało blisko 77% właścicieli badanych gospodarstw. Kolejne czynniki, wpływające na decyzje respondentów, były znacznie mniej istotne. Ochronę przyrody jako motyw przystąpienia do programu rolnośrodowiskowego wskazało tylko 8,8% badanych, zaś namowę osoby z najbliższego otoczenia – 8,3% (tab. 2). W tym ostatnim przypadku potwierdza się, że coraz większe znaczenie w propagowaniu programu rolnośrodowiskowego będą miały osoby, które wcześniej poznały jego zasady oraz związane z nimi pozytywne aspekty. Zwraca uwagę, że o ile większość respondentów informacje o programie rolnośrodowiskowym uzyskała za pośrednictwem ośrodków doradztwa rolniczego, o tyle namowy doradców tylko w nielicznych przypadkach były brane pod uwagę w podejmowaniu decyzji o przystąpieniu do jego realizacji.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, rolnicy z obszaru objętego badaniami wybierali 6 spośród 7 dostępnych pakietów. Uwagę zwraca małe zainteresowanie pakietem związanym z wprowadzaniem stref buforowych. Jest to jednak tendencja ogólnopolska, gdyż – jak wynika z danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – w omawianym okresie ten właśnie pakiet był wybierany najrzadziej w każdym z dwóch okresów realizacji programu¹⁾.

Popularność wyboru pozostałych sześciu pakietów była bardzo zróżnicowana, głównie ze względu na specyfikę obszaru badawczego oraz samych gospodarstw. Największą cieszył się pakiet ochrona gleb i wód, który wybrała ponad połowa z nich, co również jest zgodne z tendencjami ogólnokrajowymi. Potwierdza to m.in. GOLINOWSKA [2006], opisując wyniki badań przeprowadzonych na Dolnym Śląsku. BULKOWSKA [2007] stwierdza ponadto, że pakiet ochrona gleb i wód wydaje się najłatwiejszy do realizacji. Poza tym stosowane międzyplony sprzyjają wzbogaceniu gleby w składniki pokarmowe oraz gromadzeniu w niej wody, co ma duże znaczenie dla poprawy plonowania słabych bonitacyjnie gleb. Z przystąpienia

¹⁾ Informacje Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa, 09.2007.

Tabela 2. Motywy przystąpienia do programu rolnośrodowiskowego rolników z woj. warmińsko-mazurskiego**Table 2.** Motivation to join agri-environmental programme in farmers from Warmia and Mazury Province

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
Pozyskanie środków finansowych Gaining financial means	169	76,8
Ochrona przyrody Environmental protection	19	8,8
Namowa osoby z najbliższego otoczenia Advises of friends	18	8,3
Położenie gruntów Land location	16	7,2
Posiadanie zwierząt kwalifikujących się do programu Possessing animals that qualified to the programme	13	6,1
Poprawa wartości gleb Improvement of soil value	9	4,0
Uprawa ekologiczna (wyższe ceny) Organic farming (higher prices)	8	3,7
Namowa doradcy Adviser's prompting	8	3,5
Powierzchnia gospodarstwa i sposób gospodarowania Area of the farm and the way of farming	5	2,4
Stosowane zmianowanie Used crop rotation	4	1,8
Chęć rozwoju gospodarstwa Farm development	4	1,6
Kierunek produkcji Direction of production	3	1,3
Duża ilość informacji Much information	2	0,8
Zakup ziemi Land purchase	1	0,3

Źródło: badania własne. Source: own studies.

do pakietu najczęściej korzystają rolnicy, dla których stosowanie międzyplonów czy wsiewek było normalną, stosowaną od lat, praktyką agrotechniczną, ponieważ w ramach realizacji programu rolnośrodowiskowego mogą za to otrzymać pieniądze.

Kolejnymi pod względem popularności pakietami były: zachowanie ekstensywnych łąk (48% respondentów), rolnictwo ekologiczne (18,7%) oraz rolnictwo zrównoważone (14,4%). Znacznie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się natomiast ochrona lokalnych ras zwierząt oraz tworzenie stref buforowych (tab. 3).

Motywy, którymi kierowali się rolnicy w województwie warmińsko-mazurskim, wybierając konkretny pakiet, przedstawiono w tabeli 4. Najważniejszym czynnikiem, który skłonił właścicieli gospodarstw rolnych do uczestnictwa w pro-

Tabela 3. Pakiety wybierane przez rolników z woj. warmińsko-mazurskiego**Table 3.** Packages selected by farmers from Warmia and Mazury province

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
Ochrona gleb i wód Land and water protection	113	51,2
Utrzymanie łąk ekstensywnych Maintenance of extensive meadows	106	48,0
Rolnictwo ekologiczne Organic farming	41	18,7
Rolnictwo zrównoważone Sustainable agriculture	32	14,4
Utrzymanie pastwisk ekstensywnych Maintenance of extensive pastures	25	11,5
Ochrona lokalnych ras zwierząt gospodarskich Protection of local animal races	20	9,3
Strefy buforowe Buffer zones	9	4,0

Źródło: badania własne. Source: own studies.

Tabela 4. Motywy wyboru pakietu przez rolników z woj. warmińsko-mazurskiego**Table 4.** Motivation to select the package by farmers from Warmia and Mazury Province

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
Korzystne warunki finansowe Profitable financial conditions	83	37,7
Łatwość realizacji Ease to realization	59	26,8
Posiadane użytki rolne Possesed agricultural lands	51	23,2
Położenie gruntów Land location	33	15,0
Prowadzenie gospodarstwa metodą ekologiczną Ecological methods used in a farm	16	7,3
Prawidłowe zmianowanie Proper crop rotation	9	4,1
Ochrona gleby Soil protection	7	3,2
Podpowiedź doradcy Advisor's clue	7	3,2
Wykonane badania gleby Performed soil analyses	5	2,3
Zbilansowanie nawożenia mineralnego Balanced mineral fertilisation	5	2,3
Posiadanie odpowiedniej rasy zwierząt Possesing appropriate animal races	5	2,3
Wykonanie planu nawozowego Accomplishment of fertilisation plan	3	1,4
Poprawa kondycji pól Improvement of field condition	2	0,9

Źródło: badania własne. Source: own studies.

gramach, była możliwość uzyskania dodatkowych środków finansowych. Dla blisko 27% badanych istotne znaczenie miała również relatywna łatwość realizacji pakietu. Dotyczyło to zwłaszcza dwóch najczęściej wybieranych pakietów – ochrona gleb i wód oraz utrzymanie ekstensywnych łąk.

Wśród najważniejszych barier, związanych z funkcjonowaniem programu rolnośrodowiskowego na badanym terenie, rolnicy zdecydowanie najczęściej wymieniali konieczność przygotowania dużej liczby dokumentów oraz spełnienia wymogów formalnych, zwłaszcza w początkowej fazie (tab. 5). W odpowiedzi na prośbę o sprecyzowanie wypowiedzi respondenci twierdzili w większości, że faza proceduralna jest „skomplikowana i wymagająca pomocy fachowca”. Jedynie 4,8% rolników było zdania, że procedury są proste, zaś 4% uważało je za skomplikowane, ale możliwe do spełnienia bez pomocy z zewnątrz.

Tabela 5. Opinia rolników z woj. warmińsko-mazurskiego na temat trudności w początkowej fazie wdrażania programu

Table 5. Farmers' opinions from Warmia and Mazury Province about difficulties in the initial phase of programme's implementation

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
Dużo formalności Much bureaucracy	86	39,2
Brak szczegółowych informacji A lack of detailed information	13	5,9
Mało doradców Few advisors	12	5,6
Konieczność przestawienia produkcji konwencjonalnej na ekologiczną The necessity of a switch from conventional to organic production	3	1,3
Plan zasiewów na 5 lat Plan of crops for 5 years	2	1,1
Trudności w uprawach ekologicznych Difficulties in organic farming	2	0,8

Źródło: badania własne. Source: own studies.

Jest to problem dotyczący nie tylko programu rolnośrodowiskowego, ale także wszystkich programów unijnych. Konieczność uproszczenia dokumentacji wskazuje między innymi PIECHOWICZ [2006]. Jego zdaniem, liczba podpisanych umów o finansowanie (zwłaszcza w przypadku wniosków inwestycyjnych), a przede wszystkim ilość wypłaconych środków pozostają bowiem daleko w tyle za aktywnością wnioskodawców. Ze względu na zachowanie koniecznych procedur złożone wnioski podlegają procesom weryfikacji formalnej, ocenie merytorycznej i ekonomiczno-technicznej. W rezultacie część wniosków, która nie spełnia wymogów lub spełnia je w niewystarczający sposób, jest odrzucana.

Wśród barier, wymienionych przez rolników w woj. warmińsko-mazurskim, żadna nie dotyczyła aspektów finansowych, takich jak wysokość stawek dopłat lub konieczność poniesienia dodatkowych kosztów. Na kwestie finansowe zwracali uwagę TEDERKO i in. [2000] na podstawie obserwacji poczynionych już w trakcie pilotażowego wdrażania programów w Wigierskim, Biebrzańskim i Narwiańskim Parku Narodowym oraz Brodnickim Parku Krajobrazowym. Autorzy ci stwierdzili m.in., że jakkolwiek zainteresowanie rolników programem rolnośrodowiskowym było zaskakująco duże, to jednak problemem okazały się niewystarczające, zdaniem rolników, stawki dopłat.

Mimo wspomnianych wyżej barier, na terenie objętym badaniami jedynie 2,4% respondentów było zdania, że programy nie spełniły ich oczekiwań.

Ostatnia kwestia dotyczyła wycofywania się rolników z programu rolnośrodowiskowego. Z grupy 220 badanych rolników tylko 39 zrezygnowało z uczestnictwa w programach. Główne powody wycofywania się rolników z programu, to przede wszystkim brak spełnienia wymagań jednostki certyfikującej, zbyt długi okres przygotowawczy oraz skomplikowane procedury. Należy jednak podkreślić, że w większości przypadków dotyczyło to pakietu rolnictwo ekologiczne (tab. 6).

Tabela 6. Powody wycofywania się rolników z woj. warmińsko-mazurskiego z programów rolnośrodowiskowych

Table 6. The reasons of farmers' withdrawal from agri-environmental programmes

Wyszczególnienie Specification	Liczba odpowiedzi Number of answers	Udział respondentów, % Percentage share of respondents
Brak spełnienia wymagań jednostki certyfikującej Requirements of the certifying unit not fulfilled	11	5,0
Zbyt długi i trudny start Too long and hard start	7	3,2
Skomplikowane procedury Complicated procedures	6	2,7
Nieufność wobec ARiMR Distrust to the Agency of Restructuring and Modernization of Agriculture	5	2,3
Pomniejszenie gospodarstwa Decreasing of farm's area	3	1,4
Koszty związane z przystosowaniem gospodarstwa Cost of farm's adaptation	3	1,4
Sprzedaż gospodarstwa Sale of farm	2	0,9
Brak wiedzy A lack of knowledge	2	0,9

Źródło: badania własne. Source: own studies.

PODSUMOWANIE

Program rolnośrodowiskowy jest istotnym narzędziem, służącym ochronie środowiska przyrodniczego na obszarach wykorzystywanych rolniczo. Szczególnie predestynowane do wprowadzania programu są obszary charakteryzujące się cennymi walorami przyrodniczymi, w tym objęte ochroną w ramach programu Natura 2000. Jak wynika z przeprowadzonych badań, największą rolę w upowszechnianiu programu rolnośrodowiskowego odegrały ośrodki doradztwa rolniczego. Zastanawiający jest natomiast znikomy udział w tych działaniach Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Badania potwierdziły, że z racji relatywnie niskiego poziomu świadomości ekologicznej rolników najlepszym bodźcem do podejmowania przez nich działań na rzecz ochrony środowiska jest możliwość uzyskania dodatkowych środków finansowych. Potwierdzają to sami respondenci, jak również wynika to pośrednio z analizy popularności poszczególnych pakietów. Najczęściej wybierane były pakiety niewymagające ponoszenia dodatkowych kosztów oraz zmian w gospodarowaniu. Wprowadzanie programu rolnośrodowiskowego w woj. warmińsko-mazurskim napotykało na pewne bariery, z których do najistotniejszych rolnicy zaliczyli zbyt skomplikowaną procedurę, zwłaszcza w początkowej fazie wdrażania programu. W związku z powyższym należy rozważyć uproszczenie ww. procedur lub ograniczenie formalności do rzeczywiście niezbędnych. Umożliwiłoby to znaczne zwiększenie liczby potencjalnych beneficjentów, a w związku z tym zmniejszenie negatywnego oddziaływania produkcji rolniczej na środowisko.

LITERATURA

- BULKOWSKA M., 2007. Ocena realizacji programu PROW w Polsce w latach 2004–2006. *Rocz. Nauk. SERiA* t. 9 z. 2 s. 147–151.
- DEMBEK W., DOBRZYŃSKA N., LIRO A., 2004. Problemy zachowania różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich w kontekście zmian wspólnej polityki rolnej. *Woda Środowisko Obszary Wiejskie Rozpr. nauk. monogr.* 11 ss. 67.
- GOLIMOWSKA M., 2006. Programy rolnośrodowiskowe w opinii producentów rolnych. *Zesz. Nauk. AR Wroc. Rol.* 87 nr 540 s. 165–170.
- MARCYSIAK T., 2004. Ośrodki doradztwa rolniczego wobec koncepcji rozwoju zrównoważonego. W: *Zarządzanie zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich*. Pr. zbior. Red. S. Zawisza. Bydgoszcz: ATR s. 269–300.
- PIECHOWICZ B., 2006. Wykorzystanie środków Unii Europejskiej w sektorze rolno-żywnościowym. *Rocz. Nauk. SERiA* t. 8. z. 4 s. 272–276.
- Prognoza oddziaływania na środowisko projektu Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, 2006. Opracowanie wykonywane na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa: Agrotec, Instytut na Rzecz Ekorozwoju s. 21–53.
- TEDERKO Z., TYBURSKI J., VEEN P., VAN DEN BIJTEL H., VERSCHUUR G., 2000. Programy rolno-środowiskowe w Europie Środkowo-Wschodniej na przykładzie Zielonych Płuc Polski w latach 1997–

–1999. Raport końcowy. Warszawa: NFOŚ, Fundacja IUCN Poland, Avalon Foundation, Veen Ecology ss. 249.

ZAWISZA S., KENTZER K., 2004. Działania ośrodków doradztwa rolniczego województwa kujawsko-pomorskiego na rzecz upowszechniania koncepcji zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. W: Zarządzanie zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich. Pr. zbior. Red. S. Zawisza. Bydgoszcz: ATR s. 301–324.

Małgorzata MICKIEWICZ, Wojciech GOTKIEWICZ, Bartosz MICKIEWICZ

**CHANCES AND BARRIERS FOR THE IMPLEMENTATION
OF AGRI-ENVIRONMENTAL PROGRAMME
IN WARMIA AND MAZURY PROVINCE**

Key words: agri-environmental programmes, barriers, environmental protection, packages, rural areas

S u m m a r y

The paper presents the accomplishment of agri-environmental programme in Warmia and Mazury Province by selected group of farmers. Basic reasons that motivated farmers to join agri-environmental programmes are presented. Packages which appeared most popular and interesting for farmers are listed. The farmers responded which institutions did offer a support in package realization and what were the main reasons of farmers' withdrawal from agri-environmental programmes. It was concluded that agri-environmental programmes were the basic instrument for environmental protection in rural areas and that their importance will be markedly increasing in present and future policy of the development of rural areas.

Recenzenci:

mgr Nina Dobrzyńska

doc. dr hab. Zbigniew Wasilewski

Praca wpłynęła do Redakcji 31.03.2009 r.